

УДК: 94(477):001-051:394.92]”192/193”

СХІДНА ЄВРОПА В ІСТОРИЧНИХ ТЕКСТАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Наталія ЛЕШКОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті досліджується концептуальне обґрунтування конструкту історії Східної Європи видатним українським істориком Михайлом Грушевським, розкривається його зміст та теоретико-методологічні засади. Основна увага приділяється розробці М. Грушевським політичної історії Східної Європи, а також етнокультурним та етноконфесійним процесам у регіоні. Охарактеризовано запропоновані М. Грушевським етапи політичного розвитку Східної Європи та їх зміст. Проаналізовано окреслені істориком цивілізаційні вектори, що впливали на цей геополітичний регіон у різні історичні етапи розвитку. Зроблено акцент на баченні М. Грушевським – крізь призму різних національних проектів східноєвропейського регіону формування української державності.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Східна Європа, історичні праці, цивілізаційні впливи, національні проекти, державно-політичні утворення, національні ідентичності.

Сучасні науковці досі не дійшли згоди у трактуванні поняття Східна Європа. І вітчизняні, і зарубіжні вчені намагаються виробити нові принципи та окреслити прийнятні категорії визначення цього регіону, які б відповідали геополітичним змінам, що відбулися тут наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст.: крах системи Варшавського договору і розпад СРСР, вступ колишніх членів “соціалістичної співдружності” до ЄС та Північноатлантичного Альянсу тощо. Ці процеси поставили нові проблеми і питання, що потребують переосмислення, а саме: який зміст треба вкладати в поняття “Східна Європа”, які країни відносити до цього регіону, які історичні перспективи цього регіону тощо¹.

Щоб формувати сучасне бачення Східної Європи та перспектив її розвитку, необхідно знати як характеризували цей регіон історики недалекого минулого, а саме кінця ХІХ – початку ХХ ст. На нашу думку, одним із важливих питань є методологічно-термінологічне опрацювання наукового досвіду та звернення до

¹ Казімеж Вуйчіцький, *Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи* (Брустури: Дискурс, 2016), 11–19, 82–86; Єва Кіш, “Історіографія проблемних питань Центральноєвропейського регіону,” *Студії з архівної справи та документознавства* 16 (2008): 64–72; Ігор Піляєв, “Концепція Центрально-Східної Європи: актуальний погляд,” *Актуальні проблеми міжнародних відносин* 116, ч. 1 (2013): 34–48; Андрій Портнов, *Між Центральною Європою та “Русским миром”*: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій (Київ: НІСД, 2009), 7–63; Андрій Портнов, “Нова Східна Європа як “близкая заграда” Росії?,” *Критика* 1–2 (2011): 7–8.

української історичної думки, передусім наукової спадщини видатного українського історика М. Грушевського, яка все ще залишається не до кінця дослідженою. Огляд наукової творчості історика, аналіз його бачення та позиції у визначенні поняття Східна Європа дасть змогу точніше визначитися з географічним простором, етнічним складом, цивілізаційними орієнтаціями цього регіону.

Важливість даної проблеми зумовлена також тим, що в умовах жорсткої гібридної війни, яку нав'язала Україні сьогодні Росія, історична наука повинна відігравати виняткову роль. У російській стратегії боротьби з незалежною Україною особливе місце відводиться дискредитації спадщини М. Грушевського у висвітленні багатьох актуальних проблем історичного розвитку, особливо пов'язаних з неминучістю становлення української державності. Як колись раніше російські інтелектуали таврували М. Грушевського через його начебто намагання реалізувати підступний політичний план розколу “єдиної і неподільної” Російської імперії, так і сьогодні імперські політологи змагаються у звинуваченнях вченого розколоти “єдиний російський народ”².

Звинувачують М. Грушевського у розробці концепції української нації та державності також деякі сучасні польські історики, висувачи претензії на культурну зверхність та цивілізаційну місію Польщі в історії Східної Європи. Концепцію українського вченого вони вважають націоналістичною, оскільки, на їх думку, вона спричинила конфлікти поляків з українцями”³.

Наприкінці XIX – початку XX ст. серед науковців та політиків не було єдності у визначенні образу Східної Європи. В європейській історіографії другої половини XIX ст. поняття “Східна Європа” часто ідентифікувалося зі слов'янським світом загалом. Керуючись ідеями Георга Гегеля про “історичні” та “неісторичні” народи, предметом історичних досліджень вважали державу. Східноєвропейська ж історія трактувалась як “немодний”, “неперспективний” напрям історичної науки⁴.

Переважає більшість тогочасних дослідників не займалася теоретичним обґрунтуванням територіальних меж і концепції Східної Європи, а отже, у науковому середовищі поняття “східноєвропейська історія” не набуло широкого вжитку. До того ж, якщо німецькі історики й змальовували образ Східної Європи, то як “відсталой”, “дикої”. Такий стереотип Східної Європи формувалася і в східноєвропейському інтелектуальному середовищі, передусім російському, в

² Віталій Тельвак, “Росія та Європа в історичному дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського,” *Historia – mentalość – tożsamość*, red. Eugeniusz Koko, Magdalena Nowak i Leonid Zaszkilniak (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 293.

³ Łukasz Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011), 339–340.

⁴ Поліна Барвінська, “Становлення східноєвропейських студій та інтерпретацій Східної Європи” *Україна модерна*, 5 травня 2015, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://uamoderna.com/md/barvinska-east-europe-german-historiography>.

якому точилися гострі дискусії між слов'янофілами і західниками. Дослідження цього регіону здебільшого обмежувалися історією Росії⁵. Тільки під тиском політичних чинників активізувалися наукові дослідження з історії Східної Європи: Німецька імперія сприймала Росію як суперника для поширення німецького впливу на Схід, в Австро-Угорщині інтерес до східноєвропейської історії посилювався зі звільненням південних слов'ян з-під влади Османської імперії, а також намаганням лояльною національною політикою зберегти цілісність імперії⁶.

М. Грушевський як політик та історик не міг абстрагуватися від даної проблеми. У 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи – першу офіційну кафедру східноєвропейської історії у Габсбурзькій монархії. Очолив її сам М. Грушевський, який отримав можливість розгорнути східноєвропейські студії⁷.

В основу своїх досліджень М. Грушевський поклав важливі теоретико-методологічні принципи. Як представник народницького напрямку в історичній науці, він керувався розумінням поняття “народ” як цілісності певних ознак, що формуються під впливом природно-географічних, економічних, культурних, суспільно-політичних чинників⁸. За окресленням Леоніда Зашкільняка, для наукової творчості М. Грушевського було властиве універсалістське трактування історичного процесу, яке пов'язувало еволюцію окремого народу-нації з загальнолюдським поступом⁹. Історичний процес він розглядав як “історію людства”, у взаємозв'язку всіх народів і культур у ході творення загальнолюдської цивілізації. У статті “Історія й її соціально-виховуючі значіння” М. Грушевський наголошував, що “історична наука все більше рішуче переходить на точку погляду історії людства”¹⁰.

Опираючись на ці принципи, М. Грушевський розробив концептуальну модель Східної Європи, яку розглядав як географічний, політичний, економічний, культурний, церковно-релігійний простір. Конструюючи її схему, вчений вдавався до хронологічно-проблемного виокремлення регіонів Східної Європи, завдяки

⁵ Поліна Барвінська, “Становлення східноєвропейських студій та інтерпретацій Східної Європи у Німецькій та Австро-Угорській імперіях,” *Україна модерна*, 5 травня 2015, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://uamoderna.com/md/barvinska-east-europe-german-historiography>.

⁶ Поліна Барвінська, “Михайло Грушевський і становлення східноєвропейських студій у німецькомовному середовищі,” *Українознавчий альманах* 17 (2014): 253.

⁷ Ігор Гирич, *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації* (Київ: Смолоскип, 2016), 51.

⁸ Михайло Грушевський, “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства,” *Михайло Грушевський, Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2002), т. 1, 80.

⁹ Леонід Зашкільняк, “Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст.,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 32 (1997): 115.

¹⁰ Михайло Грушевський, “Історія й її соціально-виховуючі значіння,” *Михайло Грушевський, На порозі Нової України: Гадки і мрії* (Київ: Друкарня акц. т-ва “Петро Барський у Києві”, 1918), 57–58.

чому міг визначити важливі історичні процеси та тенденції цілого східноєвропейського простору. Ділячи Європу на Західну та Східну, М. Грушевський розглядав східну її частину в широкому контексті. При цьому він послуговувався цими власними назвами при створенні порівняльної характеристики та виокремленні особливостей Східної Європи, обумовлених географічним розташуванням, кордонами, етнічним складом, державно-політичними об'єднаннями.

У контексті даної статті важливими є праці М. Грушевського, в яких досліджується окреслені проблеми, а саме “Історія України-Руси”, “Всесвітня історія в короткім огляді”, “Історія української літератури”, “З історії релігійної думки на Україні”, “Звичайна схема “руської історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства”, “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи”, “Наша західня орієнтація”.

У “Всесвітній історії в короткім огляді” М. Грушевський виокремлює Східну Європу як особливий регіон і виносить у назву окремого підрозділу. Східну Європу в X–XI ст. вчений ототожнює з Київською державою, яка “визначила дальший характер суспільно-політичного і культурного життя східної Європи”¹¹. Географічний простір та етнічний склад Київської держави історик окреслює територією, населеною східнослов’янськими племенами, а також приєднаними сусідніми литовськими та фінськими землями. Саме тут були закладені певні “одностайні основи суспільно-політичного ладу і культури, на яких потім розвивалося далі життя”¹². В “Історії української літератури” М. Грушевський наголошує на подальших реаліях цього регіону: “Київська культура, цивілізація святкувала великі тріумфи, розтікаючись по великим просторам східної Європи, а потім і прилеглим азійським територіям. Розносили її київські руки. Але далі вона розвивалась і експлуатувалась на ґрунті уже не українським елементом, і взагалі тікала з його рук з сею експансією”¹³.

На ранньому етапі формування Київської держави вчений констатує її міцні зв’язки з регіоном чорноморського напрямку, а отже, переважання візантійських та балканських впливів. М. Грушевський надає особливого значення чорноморсько-дунайській добі в історії Східної Європи. Він вказує, що “сі віки, коли пульс культурної і соціальної еволюції наших племен бився... на Чорноморським побережжі... нами не оцінюється відповідно. А тим часом ся доба і досить довга – яких п’ятсот літ від появи перших значних фрагментів нашої людності коло щойно зазначених пунктів (що найпізніше сталося в останній чверті IV в., ... і до того часу, коли культурне і політичне життя сконцентрувалось на середнім Дніпрі... І повна вона дуже інтересного змісту: відіграла дуже важну

¹¹ Михайло Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді* (Київ: Друкарня J. N. Vernaу (Wien), 1920), 2, 18.

¹² Там само, 18.

¹³ Михайло Грушевський, *Історія української літератури* (Київ: Либідь, 1993), т. 1, *Ізборник*, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>.

роль в соціальній й культурній еволюції нашого народу”¹⁴. Розкриваючи зміст цієї доби, історик наголошує, що “від початків слов’янського розселення в сій чорноморсько-дунайській добі чорноморські порти, дунайські міста, нижнє Поволжжя – все було повне дуже інтересних культурних комбінацій. Се були збірники, де збігалися і сполучались різні старі і нові релігійні доктрини, культурні, цивілізаційні течії”¹⁵. М. Грушевський підкреслює, що українська колонізаційна хвиля, яка охопила усе узбережжя від Кубані до Дунаю “стикалася безпосередньо з останніми останками римського життя за Дунаєм, з юдаїзмом і мусульманством кавказьких торгових, геленізмом Криму... не тільки воювала і торгувала, але і вбирала в себе культурні елементи з усіх отсих джерел”¹⁶. На думку вченого, “сей культурний синкретизм Чорномор’я осягнув, мабуть, у своїй екстенсії, в VII– VIII століттях...”¹⁷.

В княжу добу посилювалися західноєвропейські цивілізаційні потоки. М. Грушевський вказує на “тісні зв’язки київської династії з католицькими дворами – польським, угорським, німецьким... живі зносини українського міщанства з католицькими містами (особливо німецькими) ...”¹⁸. Водночас історик зауважує, що “зв’язки з Заходом зісталися в київських кругах широкі і сильні; спеціально династія і дружина їх цінила і пильнувала. Але в конкуренції вір і культур київські правлячі верстви віддали першинство не варязькій, а чорноморській-візантійській церкві і культурі”¹⁹. За висновком вченого “проповідь ортодоксальної виключності на українським ґрунті не осягнула того успіху, якого дійшла потім на ґрунті московським. Очевидно, широкий культурний контакт з світом східним і західним і знайомість з різними релігійними доктринами перешкодила сьому”²⁰. Після занепаду Києва Руська держава залишається, стверджує М. Грушевський, “в сфері візантійської, хоч західні землі української (як Галичина і так само білоруські, Полоччина) підтримували зв’язки і з житєм та культурою західною”²¹.

На зламі XI–XII ст. у Східній Європі відбулися значні політичні зміни та визначилися різні цивілізаційні вектори розвитку. “Економічний упадок Подніпров’я, – зазначає історик, – помітний уже з кінцем XI в., ще тяжчий століття пізніше, загострений політикою нового великоруського центра... все, що було рухливішого в них, кидають Київ та його околицю і мандрують почасти

¹⁴ Михайло Грушевський, *Історія української літератури* (Київ: Либідь, 1993), т. 1, *Ізборник*, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Михайло Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні* (Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925), 35.

¹⁹ Грушевський, *Історія української літератури* (Київ: Либідь, 1993), т. 1, *Ізборник*, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>.

²⁰ Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, 37–38.

²¹ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 159.

на захід, до земель галицько-волинських, почасти на північ, до нових центрів великоруських”²². М. Грушевський зазначає, що з середини XII ст. після розпаду Київської держави на ряд князівств під володінням князів з династії Рюриковичів, визначилися нові центри політичного і економічного життя: на півдні українських земель – Волинь і Галич, які перебували у тісних відносинах з Польщею, Угорщиною і Східною Німеччиною, на півночі – Новгород, Полоцьк, Смоленськ, пов’язані торгівельними зв’язками з Балтійським узбережжям і Північною Німеччиною, на північному сході – Володимиро-Суздальське князівство, що орієнтувалося на Схід, у басейн р. Волги²³. Учений звертає особливу увагу на Володимиро-Суздальське князівство як на небезпечного конкурента Новгорода і підкреслює, що цей політичний центр на багато століть забезпечив провідну роль у політичному житті Східної Європи великоруській народності, яка до того належала українському народу. Водночас М. Грушевський стверджує, що послаблення Києва на півдні та Новгорода – на півночі сприяло зміцненню ролі, особливо у XIII ст. таких центрів як Смоленськ, Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Туров. Після переходу цих земель до рук литовських княжат їхні зв’язки з українськими та великоруськими землями послабилися – це свідчило про те, що завершилося формування третьої східнослов’янської білоруської народності²⁴.

За висновком вченого, значний вплив на політичні процеси та цивілізаційний вектор розвитку Східної Європи мала монгольська навала. Проаналізувавши ординську політику північно-східних руських князів, М. Грушевський акцентував, що вони успішно використали зверхність Золотої Орди “для збільшення своєї сили й побільшення своїх володінь”²⁵. У XIV ст. Московське князівство стало головною силою в басейні Волги, а в XV ст. вже поставило собі за мету збирання земель Київської держави, конкуруючи в цьому з Великим князівством Литовським. Московський фактор, стверджував М. Грушевський, призвів до посилення “великоруської народности, особливо її нового, московського центра, зміцненне в ній сильної, необмеженої княжої влади, відчуженне від західного життя і звернення на схід”²⁶. Україну ж монгольська навала послабила – вона ще більше відсунула її від Чорномор’я, ще тісніше зв’язала з Заходом, тобто полегшила завоювання західних українських земель Польщею та Угорщиною, поширення влади литовських князів на східні українські землі. Литва успішно збирала “руські землі” в конкуренції з Москвою, зберігаючи при цьому традиції Київської держави²⁷.

²² Грушевський, *Історія української літератури* (Київ: Либідь, 1993), т. 1, *Ізборник*, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>.

²³ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 18.

²⁴ Там само, 19, 20.

²⁵ Там само, 20.

²⁶ Там само, 20, 21.

²⁷ Там само, 21, 22.

Власну назву “Східна Європа” М. Грушевський здебільшого використовує в політичній площині, що, по-перше, збігається з його політичними поглядами, а по-друге, узгоджується з цивілізаційним підходом до оцінки найважливіших геополітичних подій в регіоні. На думку вченого, Кревська унія (1385 р.) між Польським королівством і Великим князівством Литовським поклала край їх конкуренції на сході, що кардинально змінило політичні відносини в Східній Європі. “... Від того часу ведуть свій початок сі два великі політичні організми Східної Європи – західна, Польсько-литовська, що стоїть на ґрунті культури західної, германсько-латинської, і східня, Московська держава, що продовжує традиції візантійсько-київські, – хоч і в дуже змінених східними впливами формах. Суперництво сих двох політичних тіл, – наголошує М. Грушевський, – і боротьба за пограничні білоруські і українські землі проходить потім як провідний мотив через всю історію східної Європи в XV–XVI вв.”²⁸.

М. Грушевський ділив Східну Європу на дві частини – західну і східну. Такий поділ мав політичне значення, оскільки йшлося про два цивілізаційні потоки: з одного боку Польща і Литва, а з другого – Московія. Вчений доводив, що у внутрішньому розвитку Східної Європи були і є свої цивілізаційні тренди, закладені ще у середньовіччі. Визначеннями “західна” і “східна” М. Грушевський акцентував увагу на різних цивілізаційних впливах та їх поглибленні в цих двох державних утвореннях Східної Європи. Дослідник зауважив, що цивілізаційну спадщину Київської Русі Московська держава засвоїла тільки частково – вона “все більше розмішувала [її] елементами фінськими, татарськими, монгольськими”²⁹. Вчений відзначив найважливіші зміни цієї епохи, що позначилися і на поглибленні відмінностей релігійно-церковних практик. Визначальними, на думку історика, стали події та політичні обставини (зокрема переїзд київського митрополита до великоруських земель), які стали “початком розділу старої Київської митрополії і кінцем одноцільної східно-європейської русько-візантійської церкви, або краще сказати – початком її кінця”³⁰. І якщо в цей період московські землі “зоставалися іще під непохитними впливами візантійства, – стверджував М. Грушевський, – наші ж краї, очевидно, визволялись з-під сього впливу все більше... Інші течії все більше брали гору над сими візантійськими впливами”³¹.

Водночас історик звертав увагу, на те, що Московська держава, підкоривши потужні князівства півночі – Твер, Рязань, Новгородську та Псковську республіки “входить у XVI в. дуже сильною і цупко об’єднаною державою. Через се, хоч мало-культурна, економічно бідна і не організована, вона стає грізним

²⁸ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 22.

²⁹ Михайло Грушевський, “Наша західна орієнтація,” *Михайло Грушевський, На порозі Нової України: Гадки і мрії* (Київ: Друкарня акц. т-ва “Петро Барський у Києві”, 1918), 15.

³⁰ Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, 52.

³¹ Там само, 55.

конкурентом на сході своїм західним сусідам – Польщі і Швеції”³². Не витримує конкуренції з Московською державою і Литва, яка все більше втрачає спірні українські і білоруські землі. З часом це зумовило унію Литви і Польщі (1569 р.), внаслідок якої Литва “тратить всяку самостійність і стає тіню Польщі”³³.

Все більше поглиблюються цивілізаційно-культурні відмінності в розвитку Східної Європи. У західній її частині посилюються західні впливи: “В середині XVI в. Польсько-литовська держава стала пристановищем євангелицьких доктрин з цілого світу...”³⁴. І хоча реформаційний рух, констатував М. Грушевський, не вкорінився глибоко між польсько-литовським та українсько-білоруським громадянством, проте він і “не зіставсь без глибоких і корисних впливів на розвій польської культури, політичної думки і громадського життя... Значінне ж євангелицького руху для українського життя – значінне все таки дуже поважне... причинився до розбурхання сього приспаного світу своєю активністю та енергією...”³⁵.

Вибудовуючи конструкцію Східної Європи, М. Грушевський звернув увагу на переломні події в її історії та їх наслідки. Він стверджував, що в XVII ст. під гаслами релігійної боротьби відбулися глибокі зміни в політичних відносинах європейського сходу: українсько-польська боротьба, відрив українських земель від Польщі та прилучення їх до Московщини призвело до надзвичайно швидкого політичного й культурного росту Московської держави “що потім, з початком XVIII в. забезпечує їй повну гегемонію в східній Європі, на її північній і південній сході”³⁶. Ці події вчений визначає як доленосні для Східної Європи, оскільки вони змінили політичну ситуацію в регіоні. Саме з цього починається стрімкий занепад Польщі та зростання могутності Московської держави як регіонального лідера. “... Перехід України з-під влади Польської Річипосполитої “під високу руку” московського царя, – констатував М. Грушевський, – [...] переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи...”³⁷. Вже у XVIII – першій половині XIX ст., зазначав історик, Російська імперія вважалася найсильнішою державою Європи, більшість земель Східної Європи опинилися в її складі. Росія заволоділа Чорноморським узбережжям, українським Правобережжям, білоруським, литовськими, польськими землями³⁸.

І все ж, стверджував учений, культурної та цивілізаційної ролі в європейському регіоні Росія не відігравала, хоча під російською владою опинилося багато народів з вищим рівнем культурного та політичного розвитку – так, у XVII–XVIII ст.

³² Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, 23.

³³ Там само, 23, 32.

³⁴ Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, 64.

³⁵ Там само, 68, 70.

³⁶ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 78.

³⁷ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1996), т. 9, ч. 1, 6.

³⁸ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 128–129.

українське духовенство та інтелігенція були учителями та просвітителями для росіян. Але, ліквідувавши Гетьманщину, “взявши українську церкву під власть московського патріарха, російський уряд своєю цензурою і всякими заходами постарався задавити письменство українське і всяке не тільки політичне, а й культурне життя”³⁹. У другій половині XVIII ст. європейські ідеї проникають в Росію, але засвоюються тільки незначною частиною інтелігенції. Виокремлюючи культурно-цивілізаційні ідентичності в Східній Європі, Грушевський писав: “... В порівнянні з народом великоруським український являється ... по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії”⁴⁰. Характеризуючи “нову” східну реальність, в яку потрапили українські і білоруські землі, де панувало безправ’я, самодержавство, кріпацтво історик констатував, що “Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя”⁴¹.

Реконструюючи політичну модель Східної Європи, на території якої проживало багато народів і формувалися різні національні проекти, М. Грушевський керувався завданням реалізації українського державницького проекту, оскільки він був не тільки вченим, а й політиком. Це питання набуло особливої гостроти, оскільки репрезентанти інших національних моделей в Східній Європі, зокрема поляки та росіяни, не залишили в ній місця для української незалежної державності. Польські публіцисти й історики XIX ст. стверджували, що, попри етнічні особливості, “русини й ляхи... завжди становили один польський народ”⁴². Тогочасна російська історіографія, ігноруючи історичний досвід неросіян, трактувала цілу імперію як російську національну державу. Як влучно підкреслив Андреас Каппелер, “видатні російські історики XIX століття Ніколай Карамзін, Сергій Соловйов, Василій Ключевський і Сергей Платонов, як і більшість істориків інших країн, писали національну історію”⁴³.

Окреслена М. Грушевським політична конструкція Східної Європи увійшла в його схему історії України-Руси. У своїх статтях “Звичайна схема “русской історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства”, та “Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи”, яка є логічним продовженням першої*, вчений розкритикував панівну на той час у російській великодержавній історіографії схему російської історії. Згідно з нею історія Київської держави продовжилась у Володимиро-

³⁹ Грушевський, *Всесвітня історія в короткім огляді*, 132.

⁴⁰ Грушевський, *Наша західна орієнтація*, 141.

⁴¹ Там само, 17.

⁴² Stefan Buszczyński, *Podole, Wołyń i Ukraina* (Lwów: Drukiem Kornela Pillera, 1862), 11.

⁴³ Андреас Каппелер, *Росія як полемічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад* (Львів: Видавництво УКУ, 2005), 6.

* На думку сучасних українських істориків ці статті поки що незаслужено залишаються майже не поміченими в українській історіографії (Гирич, *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*, 151).

Суздальському князівстві, від нього у XIV ст. перейшла до Московського князівства, а згодом – до Московської держави та Російської імперії. Ця схема ґрунтувалася на трактуванні киеворуської історії як продукту єдиної “всеросійської народності, яка стосувалася всіх періодів східнослов’янської історії”⁴⁴. При цьому з історії українсько-руських та білоруських земель в цю історію включалися лише деякі епізоди. М. Грушевський сформулював концепцію самостійного історичного розвитку українського народу, в основу якої поклав окремішність його походження, політичного, господарського та культурного життя. Відповідно до схеми історика, київський період української історії перейшов у галицько-волинський XIII ст., а згодом – у литовсько-польський XIV–XVI ст. Отже, вчений рішуче стверджує, що Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської – “вона виросла на своїм корені”⁴⁵. “Ми знаємо, – пише М. Грушевський, – що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської”⁴⁶.

Здобутком дослідника стало те, що взявши за основу концепцію історії етнічного народу, він значно поглибив і конкретизував знання про український, білоруський і російський народи в етнокультурному та історичному плані. М. Грушевський переконливо довів, що не існує “общерусскої” історії, як нема й “общерусської народності”, а є історія всіх “руських народностей”⁴⁷. Показово, що вчений вживав визначення “східнослов’янський”. У “Вступних замітках” до першого тому “Історії України-Руси” він обґрунтовував застосування цього терміну для означення всієї сукупності східнослов’янських народів⁴⁸. М. Грушевський стверджував, що східноєвропейський етнічний конгломерат складався з трьох незалежних у культурному сенсі народів, а не просто з гілок однієї нації⁴⁹. М. Грушевський розкрив роль і значення всіх народів Східної Європи, що проживали на її території і творили її історію. При цьому він зауважував, що в історії цього регіону зовсім з ігнорована “литовська стихія”. Вчений вказав на значну роль білоруських земель в історії Великого князівства Литовського, які були тісно з ним пов’язані, а білоруська народність мала неабиякий вплив на суспільно-політичний і культурний розвиток цього князівства. Важливими, на переконання М. Грушевського, були і взаємовпливи українсько-руського та білоруського народів у складі Великого князівства Литовського⁵⁰.

⁴⁴ Сергій Плохій, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* (Київ: Критика, 2011), 160.

⁴⁵ Грушевський, “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства,” 77.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, 81.

⁴⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1991), т. 1.

⁴⁹ Плохій, *Великий переділ*, 410.

⁵⁰ Грушевський. *Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства*.

М. Грушевський виходив із засади, що “кожда народність зложилася з тих східнослов’янських племен, які ми бачили на її території в початках історичного життя”⁵¹. Тому, доводячи окремішність українського історичного процесу, М. Грушевський надавав виняткового значення ідеї відповідності політичного, етнічного та територіального кордонів. Він вважав, що ще у IV ст. просування слов’янських племен у напрямку Північного Надчорномор’я об’єднало етнічні і територіальні чинники української історії і дало поштовх для формування українського народу. З цього приводу вчений зазначав: “Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. Досі історія сеї території йшла своїми окремими дорогами, незалежно від історії будучої, української людності. Від сього часу ці два елементи зв’язуються нерозривно і починається процес національного формування – перетворювання людності в національну спільноту на її національній території під впливами обставин, даних сею територією”⁵².

Обгрунтовуючи право України на державну самостійність, М. Грушевський чітко окреслив етнічні терени, які мають стати в основі формування української державності, а саме етнічні українські землі станом на кінець XIX – початок XX ст. У “Вступних замітках” до першого тому “Історії України-Руси” Грушевський так визначив територію проживання українців: на захід вона сягає системи Карпат, сягаючи майже Дунайця (правої притоки Вісли), на півночі охоплює басейн Прип’яті з двома виступами, розділеними білоруським клином над Бугом і між Сожею та Десною, на сході займає весь басейн Дону, окрім низу, і вривається в басейн середнього Дону, на півночі сягає Чорноморського узбережжя і простягається далеко на південний схід, захоплюючи значні частини басейну Кубані, Куми і Манига, місцями заходячи в гірську область Кавказу і Каспійські степи. За підрахунками М. Грушевського весь український простір становив 850 тис. кв. км з населенням більше як 40 мільйонів. Розселившись на цій території й опанувавши її, і почав своє історичне життя український народ⁵³. Як справедливо зауважив Сергій Плохій, саме ідея верховенства нації і її території допомогла М. Грушевському довести тяглість українського народу і полегшити справу відокремлення його історії від історії сильніших народів⁵⁴.

Отже, заслугою М. Грушевського стало те, що, порівнянно з тодішніми уявленнями в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. про східноєвропейський регіон, він розширив їх зміст, визначив чітку конструкцію історичного розвитку, надав терміну “Східна Європа” концептуального визначення. Розглянувши Східну Європу як географічний, етнічний, культурний,

⁵¹ Михайло Грушевський, “Спірні питання староруської етнографії,” *Михайло Грушевський, Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2002), т. 1, 85.

⁵² Грушевський, *Історія української літератури* (Київ: Либідь, 1993), т. 1, *Ізборник*, доступ отримано 9 серпня 2016, <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>.

⁵³ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, р. I, 2.

⁵⁴ Плохій, *Великий переділ*, 408.

церковно-релігійний простір, учений розкрив культурно-цивілізаційний зміст основних періодів історії Східної Європи та визначив культурно-цивілізаційні ідентичності цього регіону. Він показав, що на східноєвропейському просторі здійснювалося декілька національних проєктів державотворення. Моделюючи схему Східної Європи, вчений виходив із завдань реалізації українського національного проєкту. Для нього важливо було показати, в яких історичних умовах та цивілізаційних потоках він буде реалізовуватися. Розроблена М. Грушевським схема Східної Європи охоплювала бачення вченим історії українського народу. Вчений поглибив і конкретизував знання про український, білоруський та російський народи в етнокультурному, етнічному й історичному аспектах.

Визначені М. Грушевським проблеми історичного досвіду Східної Європи актуалізуються сьогодні у зв'язку з процесами утворення на теренах регіону незалежних держав в контексті їх взаємодії та взаємовпливу. Це, в свою чергу, зважаючи на перспективи розвитку Східної Європи, вимагає тематичного розширення наукових студій регіону.

EASTERN EUROPE IN HISTORICAL TEXTS BY MYKHAILO HRUSHEVSKYI

Nataliya LESHKOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of History of Central and Eastern Europe,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Under present conditions, the concept of Eastern Europe is not interpreted unanimously by scholars. Ukrainian and foreign scholars are actively searching for new principles and categories of the description of this region that would correspond to the geopolitical changes that took place from the end of the 20th to the beginning of the 21st century. In order to shape the modern vision of Eastern Europe and the perspectives for its development, it is necessary to know how the previous generations of scholars have defined this region. The appealing to the scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian M. Hrushevskyi, which remains unexplored, will help in this matter. The main idea of the article is to analyze the M. Hrushevskyi's concept of Eastern Europe history.

From the end of the nineteenth to the early twentieth century there was an uncertainty about the image of Eastern Europe felt by researchers and politicians. According to the ideas of G. Hegel about "historic" and "non-historic" nations the state was considered the subject of historical research. Therefore, East European history was portrayed as an "unmodern", "unpromising" branch of historical science. The overwhelming majority researchers of that time did not deal with the theoretical justification of the territorial boundaries and concepts of Eastern Europe, and, consequently, the concept of "East European history" was not widely used in the scientific circles. For the most part, researchers in this region were limited to the history of Russia. Only under the pressure of political factors scientists have intensified research on the history of Eastern Europe.

M. Hrushevskyi developed a conceptual model of Eastern Europe as a geographical, political, ethnic and cultural, theology and religious space. The scientist sees the Eastern Europe in a broad context, dividing Europe on Western and Eastern. He uses these terms to give a comparative

characterization and distinguish features of Eastern Europe, due to geographical location, ethnic structure, state and political associations.

While constructing the concept of Eastern Europe, M. Hrushevskyi draws attention to the turning points of its history. He singles Eastern Europe out as a special region and identifies it in the 10–11th centuries as the Kievan Rus. With its disintegration into a number of duches new centers of political life appeared: in the south – Volhyn and Galych, in the north – Novgorod, Polotsk, Smolensk, in the north-east – the Grand Duchy of Vladimir. In the XIII century such political centers as Vitebsk, Minsk, Turov, that passed into the hands of the Lithuanian princes, grow in strength. During the fifteenth century Grand Duchy of Moscow becomes the main force in the Volga basin, which in the XV century already has an aim of collecting the lands of the Kievan Rus, competing with the Grand Duchy of Lithuania. The political relations in Eastern Europe radically changed in the fifteenth century with appearance of two political bodies: the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Tsardom of Muscovy. Their rivalry and struggle for the Belarusian and Ukrainian lands became the leading motive in the history of Eastern Europe in the 15–16th centuries. Events of the 17th century changed the political situation in the region and led to the rapid decline of Poland and to the transformation of the Tsardom of Muscovy into a regional leader. Most of the lands of Eastern Europe became a part of the Russian Empire.

While highlighting the most important periods in the history of Eastern Europe M. Hrushevskyi defined civilization vectors of the region's development. At the early stage of the Kyivan state formation Byzantine influence prevailed. In the next period Western civilizational impact was intensified. Two political bodies: the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Tsardom of Muscovy formed in the 15th century divided Eastern Europe into two cultural and civilizational vectors – western and eastern. In the 16th century these cultural and civilizational differences were deepened. In the 18th – first half of the 19th century the Russian Empire was considered one of the strongest states in Europe, but played no cultural and civilizational role in the region. M. Hrushevskyi showed that in the internal development of Eastern Europe there were its own civilization vectors that lead their origin from the Middle Ages.

M. Hrushevskyi had a task of implementing the Ukrainian state project, while reconstructing the political model of Eastern Europe, where many nations lived and various national projects were formed. The political structure of Eastern Europe outlined by the historian was included into his scheme of the Ukraine-Rus' history. The scientist has outlined the concept of independent historical development of the Ukrainian people, based on its isolated origin, territory of residence, features of political, economic and cultural life.

Merit of M. Hrushevskyi is that in comparison with the existing ideas on the Eastern European region in historiography of the second half of the 19th – early 20th century he expanded its meaning, defined a clear vision of historical development, gave a conceptual definition of the term Eastern Europe. The historian revealed the cultural and civilization content of the major periods of the Eastern Europe history and highlighted the cultural and civilizational identities of the region. He showed that in the Eastern European space several national projects of state building were carried out. Modelling the scheme of Eastern Europe, the scientist had in mind implementing the Ukrainian national project.

Key words: Mykhailo Hrushevskyi, Eastern Europe, historical works, civilizational influences, national projects, state political entities, national identities.

REFERENCES

- Adamski, Jukasz. *Nacjonalista postkpowy. Mychajio Hruszewski i jego poględy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. (in Polish).
- Barvinska, Polina. "Mykhailo Hrushevskyi i stanovlennia skhidnoievropeiskykh studii u nimetskomovnomu seredovyshchi." *Ukrainoznavchyi almanakh* 17 (2014): 253–256. (in Ukrainian).
- Barvinska, Polina. "Stanovlennia skhidnoievropeiskykh studii ta interpretatsii Skhidnoi Yevropy u Nimetskii ta Avstro-Uhorskkii imperiakh," *Ukraina moderna*. 5 travnia 2015.

- Dostup otrzymano 9 sierpnia 2016. <http://uamoderna.com/md/barvinska-east-europe-german-historiography>. (in Ukrainian).
- Buszczyński, Stefan. *Podole, Wołyń i Ukraina*. Lwów: Drukiem Kornela Pillera, 1862. (in Polish).
- Hrushevskyi, Mykhailo. "Istoriia y yii sotsialno-vykhovuiuchy znachinnie." *Mykhailo Hrushevskyi, Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii*. Kyiv: Drukarnia akts. t-va "Petro Barskyi u Kyivi", 1918. 57–70. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. "Nasha zakhidna oriiientatsiia." *Mykhailo Hrushevskyi, Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii*. Kyiv: Drukarnia akts. t-va "Petro Barskyi u Kyivi", 1918. 13–16. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. "Spirni pytannia staroruskoj etnografii." *Mykhailo Hrushevskyi, Tvory u 50 tomakh*. Lviv: Svit, 2002, t. 1. 83–99. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. "Zvychajna skhema "ruskoj" istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho Sloviaństwa," *Mykhailo Hrushevskyi, Tvory u 50 tomakh*. Lviv: Svit, 2002, t. 1. 77–82. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Istoriia ukrainskoj literatury*. Kyiv: Lybid, 1993, t. 1. Izbornyk. Dostup otrzymano 9 sierpnia 2016. <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush1.htm>. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 1996, t. 9, ch. 1. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, t. 1. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi*. Kyiv: Drukarnia J. N. Vernay (Wien), 1920. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Z istorii relihiinoj dumky na Ukraini*. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva im. Shevchenka, 1925. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. *Mykhailo Hrushevskyi: konstruktor ukrainskoj modernoi natsii*. Kyiv: Smoloskyp, 2016. (in Ukrainian).
- Kappeler, Andreas. *Rosii yak polemichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2005. (in Ukrainian).
- Kish, Yeva. "Istoriografia problemnykh pytan Tsentralnoievropeiskoho rehionu." *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* 16 (2008): 64–72. (in Ukrainian).
- Piliaiev, Ihor. "Kontsepsiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: aktualnyi pohliad." *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* 116, ch. 1 (2013): 34–48. (in Ukrainian).
- Plokhii, Serhii. *Velykyi peredil. Nezvychajna istoriia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv: Krytyka, 2011. (in Ukrainian).
- Portnov, Andrii. "Nova Skhidna Evropa yak "blyzkaia zahranytsa" Rosii? " *Krytyka* 1–2 (2011): 7–8. (in Ukrainian).
- Portnov, Andrii. *Mizh Tsentralnoiu Yevropoiu ta "Russkym myrom": Suchasna Ukraina u prostori mizhnarodnykh intelektualnykh dyskusii*. Kyiv: NISD, 2009. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. "Rosii ta Yevropa v istrychnomu dyskursi y istoriografichnii praktytsi Mykhaila Hrushevskoho." *Historia – mentaloъж – toisamoъж*. Red. Eugeniusz Koko, Magdalena Nowak i Leonid Zaszkilniak. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2013. 298–306. (in Ukrainian and Polish).
- Vuichitskyi, Kazimezh. *Nostalhiia i polityka. Ese pro povernennia do Tsentralnoi Yevropy*. Brustury: Dyskurs, 2016. (in Ukrainian).

Н. Лешкович

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2016–2021. Спецвипуск. С. 170–184

Zashkilniak, Leonid. “Istorychna kontsepsiia M. Hrushevskoho v konteksti skhidnoievropeiskoi istoriohrafii pochatku KhKh st.” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna* 32 (1997): 110–119. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.

Прийнята до друку